

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 10

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

SHARQ VA G'ARB SIVILIZATSION TARAQQIYOT MODELARINING TRANSFORMATSIYASI: TARIXIY XOTIRA, MADANIY KOD VA MODERNIZATSIYA JARAYONLARINING KOMPARATIVISTIK TAHLILI

Mirzaxamdamova Dildora Zafarovna

Mustaqil tadqiqotchi.

e-mail: dildora@mail.ru ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-8274-5579>

Annotatsiya.

Maqolada Sharq va G'arb qiyosining kategoriyaviy hamda tarixiy chegaralari o'rganiladi. Konseptual komparativistika yordamida sivilizatsion umumlashtirish va tarixiy aloqa farqlanadi. Madaniy kod o'zgaras mohiyat emas, balki talqin qilinadigan ma'nolar tartibi sifatida qaraladi. O'zlashtirish, qayta ma'nolash va institutsional moslashuvni qiyoslash sxemasi taklif etiladi.

Kalit so'zlar: sivilizatsion qiyos, Sharq, G'arb, madaniy kod, tarixiy xotira, modernizatsiya, talqin, yevrosentrizm.

ТРАНСФОРМАЦИЯ МОДЕЛЕЙ ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ВОСТОКА И ЗАПАДА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ, КУЛЬТУРНОГО КОДА И ПРОЦЕССОВ МОДЕРНИЗАЦИИ

Мирзахамдамова Дилдора Зафаровна

Независимый исследователь.

Аннотация.

В статье исследуются категориальные и исторические границы сопоставления Востока и Запада. Посредством концептуальной компаративистики разграничиваются цивилизационное обобщение и исторические взаимосвязи. Культурный код рассматривается не как неизменная сущность, а как система значений, подлежащих интерпретации. Предлагается схема сравнительного анализа процессов заимствования, переосмысления и институциональной адаптации.

Ключевые слова: цивилизационное сравнение, Восток, Запад, культурный код, историческая память, модернизация, интерпретация, евроцентризм.

TRANSFORMATION OF EASTERN AND WESTERN CIVILIZATIONAL DEVELOPMENT MODELS: COMPARATIVE ANALYSIS OF HISTORICAL MEMORY, CULTURAL CODE, AND MODERNIZATION PROCESSES

Mirzaxamdamova Dildora Zafarovna

Independent Researcher.

Abstract.

The article examines the categorical and historical boundaries of comparing the East and the West. Through conceptual comparative analysis, a distinction is drawn between civilizational generalization and historical interconnectedness. Cultural code is regarded not as an immutable essence but as an ordered system of meanings subject to interpretation. A comparative framework for examining appropriation, reinterpretation, and institutional adaptation is proposed.

Keywords: civilizational comparison, East, West, cultural code, historical memory, modernization, interpretation, Eurocentrism.

Kirish. Sharq va G'arbn taqqoslash falsafiy umumlashtirish imkonini beradi, biroq ularni ichki farqlardan xoli ikki butunlik sifatida tasvirlash xatari ham mavjud. Geografik nomning o'zi dunyoqarash, institut va tarixiy tajribaning yagona mazmunini bermaydi. Shuning uchun maqola sarlavhasidagi «modellar» so'zi butun xalq yoki mintaqaning o'zgaras tabiatini emas, balki muayyan mualliflar ishlab chiqqan tushuntirish usullarini anglatadi. Asosiy muammo modernizatsiya tashqi shaklni qabul qilishmi, mahalliy ma'noni qayta ishlashmi yoki ikkala jarayonning o'zaro munosabatimi, degan savolda mujassamdir.

Goody tarixni bir markazning tajribasi orqali universal shaklda ifodalashni, Hobson esa G'arb taraqqiyotini boshqa mintaqalar bilan aloqadan ajratib tushuntirishni tanqidiy ko'rib chiqadi [5; 6]. Ushbu asarlar bir-birining to'liq davomi emas, lekin qiyosning yopiq birliklar emas, balki tarixiy munosabatlar bilan ishlashi zarurligini ochib beradi. Maqola ularning barcha tarixiy xulosalarini qayta isbotlashni maqsad qilmaydi. Vazifa taqqoslashdagi kategoriya, tarjima va dalil chegaralarini belgilab, sivilizatsion transformatsiyani kontekstda anglash tartibini taklif etishdir.

Tadqiqotning maqsadi tarixiy xotira, madaniy kod va modernizatsiya tushunchalarini qiyos uchun yaroqli, ammo mohiyatchilikdan xoli shaklda aniqlashtirishdir. Ilmiy savol qaysi sivilizatsiya boshqasidan ustunligida emas, balki bir xil nom ostidagi tushunchalar turli kontekstlarda aynan nimani anglatishidir. Maqolaning taklifi o'zlashtirish, qayta

ma'olash va institutsional moslashuvni alohida bosqichlar sifatida tekshirishdan iborat. Bunda madaniy o'ziga xoslik aloqadan uzilish bilan, umumiylik esa bitta tajribani barcha uchun me'yor qilish bilan tenglashtirilmaydi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot konseptual komparativistika va kontekstual talqinga asoslanadi. Sakkizta manba uchta savol bo'yicha qiyoslandi: shaxs va jamiyat munosabati qanday tushuntirilgan; universal deb olingan tushunchaning tarixiy chegarasi qayerda; madaniyatlararo aloqa qanday rol o'ynaydi? Karimning milliy tafakkur taraqqiyotiga bag'ishlangan asari hamda Alimovning konfutsiylik haqidagi tadqiqoti mahalliy falsafiy qiyos uchun tanlandi [1; 2]. Ular butun Sharqning bitta pozitsiyasi sifatida ishlatilmadi. Har bir asar muayyan muallifning tanlangan muammoga yondashuvi deb olindi.

Smirnov umumiylikni bir madaniy shaklga keltirish muammosini, Trubetskoy esa Yevropa tajribasining universal me'yorga aylantirilishini tarixiy tanqid doirasida ko'rib chiqadi [3; 4]. Bu qarashlar maqolada tasdiqlanadigan siyosiy dastur emas, balki qiyosiy metodologiya materiali sifatida qatnashadi. Tu Wei-mingning konfutsiylikdagi o'zlik va o'zgarish haqidagi yondashuvi boshqa bir madaniy subyektlik tasvirini beradi [7]. Mualliflar orasidagi farqlar saqlanib, bitta «Sharq ta'limoti» yoki «G'arb ratsionalligi»ga birlashtirilmadi.

«Madaniy kod» genetik, o'zgaras yoki barcha a'zolariga bir xil xususiyat yuklaydigan kategoriya sifatida olinmaydi. U mazkur maqolada faoliyatga ma'no berishning o'rganiladigan va qayta talqin qilinadigan tartibini bildiradi. Taqqoslashda atamaning lug'aviy o'xshashligidan oldin uning vazifasi tekshirildi. Masalan, «o'zlik» individual yopiq birlikni yoki munosabatlar ichida kamol topishni anglatishi mumkin. Bu imkoniyatlar bir-biridan ajratilmasdan qiyos qilinsa, tarjimada paydo bo'lgan farq tarixiy mohiyat deb noto'g'ri tushuntirilishi ehtimoli bor.

NATIJALAR

Qiyos birligini aniqlashtirishdir. «Sharq an'anaviy, G'arb zamonaviy» kabi umumiy formula tadqiqot uchun yetarli birlik bermaydi. Uning o'rniga aniq tushuncha, matn, institut yoki tarixiy munosabat tanlanishi lozim. Bu tanlov taqqoslashni toraytiradi, ammo tekshirish imkonini oshiradi. Masalan, konfutsiylikdagi o'zlik tushunchasini aniq falsafiy pozitsiya bilan solishtirish mumkin; undan barcha sharqlik yoki g'arblik insonlarning xulqi haqida xulosa chiqarish mumkin emas. Maqolaning birinchi metodologik talabi kategoriyaning umumlashtirish chegarasini ochiq yozishdir.

Tarixiy aloqani tashqi qo'shimcha emas, balki izohning tarkibiy qismi sifatida olishdir. Hobson o'z tahlilida mintaqalararo bog'lanishlarni G'arb taraqqiyotining tushuntirishiga kiritadi [6]. Bu yondashuvdan kelib chiqadigan maqola taklifi o'zlashtirilgan shaklni «asl» va «nusxa» juftligida cheklab qo'ymaslikdir. Qabul qilingan bilim yoki institut mahalliy vazifaga ko'ra qayta ishlanishi mumkin. Biroq har qanday o'xshashlikni o'zlashtirish natijasi deb bo'lmaydi: bunday xulosa uchun aloqani ko'rsatuvchi tarixiy dalil kerak.

Umumiylik va bir xillikni farqlashdir. Turli an'analarda adolat, tartib yoki inson kamoloti haqida savol mavjud bo'lishi ularning javobi bir xil ekanini anglatmaydi. Tu Wei-mingning o'zlikni ijodiy o'zgarish bilan bog'lovchi konfutsiycha talqini bu farqni ko'rishga imkon beradi [7]. Maqolada undan umumiy savolni topish bilan mazmunni tenglashtirish o'rtasidagi masofa ajratiladi. Qiyosning vazifasi barcha tushunchalarni bitta atamaga eritish emas, balki o'xshash vazifa bajaruvchi qarashlarning farqli asoslash usullarini ko'rsatishdir.

1-jadval. Sivilizatsion qiyosda kontekst va dalilni ajratish

Tahlil bosqichi	Asosiy savol	Dalil talabi	Saqlanadigan chegara
Qiyos birligi	Aynan nima solishtirilmoqda?	Muayyan matn yoki institut	Butun mintaqaga xulosa ko'chirmaslik
Tarixiy aloqa	O'xshashlik qanday paydo bo'lgan?	Aloqa va uzatish manbasi	O'xshashlikni ta'sirga tenglamaslik
Qayta ma'olash	Shakl yangi vazifada qanday ishlaydi?	Atama va amaliyot konteksti	O'zlashtirishni nusxalash demaslik
Umumlashtirish	Natija qaysi doirada amal qiladi?	Davr va tanlanma chegarasi	Madaniyatlarni reytinglamaslik

Qiyosning simmetriyasi har ikki tomonga bir xil savolni qo'yishni anglatadi. Agar bir an'anada ideal matn, boshqasida esa kundalik kamchiliklar solishtirilsa, natija oldindan qiyshaygan bo'ladi. Xuddi shuningdek, bir mintaqaning uzoq tarixini boshqa mintaqaning qisqa davri bilan taqqoslash umumlashtirish chegarasini buzadi. Maqola simmetriyani barcha farqlarni yo'qotish talabi sifatida emas, balki dalil tanlash tartibining bir xilligi sifatida taklif etadi. Shunda qiyos kuzatilayotgan farqni tushuntiradi, tanlangan manbalar turidagi tafovutni sivilizatsiya xususiyati deb ko'rsatmaydi. Bu talab tarixiy komparativistikaning tekshiriluvchanligini oshirishga qaratilgan.

Tarjima ekvivalentligi bilan funksional o'xshashlik ham farqlanishi kerak. Ikki an'anada bir atama o'zbekchaga «tartib» yoki «erkinlik» deb berilishi ularning dalillash usuli aynan bir xil ekanini isbotlamaydi. Asl kontekstda tushuncha qanday savolga javob bergani va qaysi boshqa kategoriya bilan bog'langani tekshiriladi. Shu bilan birga, turli nomlar ishlatilgani ular orasida hech qanday qiyos yo'qligini anglatmaydi. Mazkur farqlash qiyosni lug'aviy moslikdan mazmuniy vazifaga ko'chiradi. Bunda tarjimon tanlovi tarixiy muallif qarashi o'rniga o'tib qolmasligi uchun asosiy terminning asl shakli zarur hollarda saqlanishi mumkin.

Madaniy o'zlashtirish natijasini uchta savol bilan tekshirish taklif etiladi. Qabul qilingan shaklning oldingi vazifasi nima edi? Yangi sharoitda qaysi muammoni hal qilish uchun ishlatilmoqda? Uning natijasini kim va qanday mezon bilan baholamoqda? Bu savollar o'zlashtirishni passiv nusxa sifatida ko'rishni cheklaydi. Ammo mahalliy qayta ishlashning

mavjudligi har qanday natijani oqlamaydi. Izoh bilan normativ hukm bu yerda ham ajratiladi. Mazkur uchta savol aniq tarixiy institut yoki matn tahlilida qo'llanishi mumkin, lekin barcha jamiyatlar bir xil o'zlashtirish mexanizmiga ega, degan da'voni bildirmaydi.

«Provinsiyalashtirish»ni rad etish bilan almashtirmaslikdir. Chakrabarty Yevropaga oid konseptual merosning tarixiy chegaralari masalasini ko'taradi [8]. Mazkur maqolada bu masala bir an'anani butunlay bekor qilishga emas, balki uning universal da'vosini kontekstda tekshirishga tatbiq etiladi. Shu sababli jadvaldagi qiyoslar madaniyatlarni baholash reytingi emas. Ular tushunchani kim, qaysi muammo va qaysi tarixiy sharoitda ishlatganini aniqlash tartibini ko'rsatadi. Bu tartib qiyoslanayotgan tomonlarga nisbatan simmetrik qo'llanishi kerak.

MUHOKAMA

Kontekstual yondashuvning birinchi chegarasi cheksiz relativizm xavfidir. Har bir tushuncha faqat o'z muhitida anglashiladi, deyilsa, madaniyatlarning muloqotning o'zi imkonsiz ko'rinishi mumkin. Maqola bunday xulosani qabul qilmaydi. Kontekstni aniqlash qiyosni taqiqlash emas, balki qaysi jihat qiyoslanayotganini ochiq ko'rsatishdir. Umumiy savol topilishi, farqli javoblar tekshirilishi va tarjima cheklovi bayon qilinishi mumkin. Smirnovning umumiylik muammosi bu yerda barcha madaniyatlarni bir shaklga tushirmasdan aloqani fikrlash uchun bahsli nazariy material bo'lib xizmat qiladi [3].

Ikkinchi xavf mohiyatchilikni teskari yo'nalishda qaytarishdir. Yevrosentrizmni tanqid qilish barcha yangiliklarning manbasini boshqa bir yagona markazga joylashtirishni oqlamaydi. Goody tanqidini aynan shunday teskari reytingga aylantirish uning qiyosiy muammosini toraytiradi [5]. Maqola tarixiy ta'sir, mustaqil rivojlanish va keyingi qayta talqinni alohida tekshirishni taklif etadi. Bitta aloqaning aniqlanishi barcha taraqqiyot shu aloqadan kelib chiqqanini isbotlamaydi. Bu cheklov tarixiy sababiyatni bir sababga tushirishdan saqlaydi.

Uchinchi masala milliy tafakkur va madaniy kodning ichki ko'pligidir. Karimning milliy tafakkurga oid asaridan madaniy o'zlikni tarixiy mavzu sifatida qo'yish mumkin [1], ammo bundan jamiyat a'zolari bir xil fikrlaydi, degan empirik xulosa kelib chiqmaydi. Xotira avlod, hudud, ta'lim va tajribaga ko'ra turli mazmunda talqin qilinishi mumkinligi tadqiqot uchun ochiq savoldir. Shu sababli «madaniy kod» atamasi dalil izlashni to'xtatuvchi izoh emas, balki matn va faoliyatdagi ma'no tartibini aniqlashga xizmat qiladigan vosita bo'lishi kerak.

To'rtinchi masala modernizatsiya bilan madaniy bir xillik orasidagi farqdir. Muayyan texnik vositani qabul qilish, huquqiy shaklni o'zlashtirish va hayotiy ma'nolarni o'zgartirish bir jarayonning ayni darajasi emas. Ular birga kechishi ham, bir-biriga mos kelmasligi ham mumkin. Ushbu maqola ularning real nisbatini o'lchamaydi. Buning uchun aniq institut va davr tanlanib, matnlar hamda amaliyot qiyoslanishi zarur. Konseptual natija tarixiy dalilni oldindan belgilamasdan, uni qaysi savollar orqali o'rganish mumkinligini ko'rsatish bilan cheklanadi.

Sharq va G'arb sivilizatsion modellarini qiyoslash ichki farqlardan xoli ikki mohiyatni emas, balki muayyan tushuncha, tarixiy aloqa va institutsional o'zgarishni tahlil qilishni talab etadi. Maqolada madaniy kod qayta talqin qilinadigan ma'nolar tartibi sifatida belgilandi; umumiylik bir xillikdan, o'zlashtirish esa nusxalashdan ajratildi. Modernizatsiyani o'rganish uchun qiyos birligi, tarixiy aloqa dalili va mahalliy qayta ma'nolashni ketma-ket tekshirish taklif qilindi. Natija sivilizatsiyalar ustunligi haqidagi hukm emas, balki kontekstga sezgir komparativistika tartibidir. Uning qo'llanishi aniq tarixiy materialga bog'liq bo'lib, har bir umimlashtirishning davriy va madaniy chegarasi alohida ko'rsatilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karim T. Milliy tafakkur taraqqiyotidan. – Toshkent: Cho'lpon, 2023. – B. 92–98. – URL: <https://www.google.com/search?q=Karim+Milliy+tafakkur+taraqqiyotidan+2023>
2. Alimasov V. Konfutsiylik va sharq davlatchiligi. – Toshkent: Falsafa va huquq, 2016. – B. 18–22. – URL: <https://www.google.com/search?q=Alimasov+Konfutsiylik+va+sharq+davlatchiligi>
3. Смирнов А. В. Всечеловеческое vs. общечеловеческое. – М.: Садра; ЯСК, 2019. – С. 76–80. – URL: <https://www.google.com/search?q=Смирнов+Всечеловеческое+vs+общечеловеческое+2019>
4. Трубецкой Н. С. Европа и человечество. – София: Российско-болгарское книгоиздательство, 1920. – С. 27–32. – URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01003089466>.
5. Goody J. The Theft of History. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – DOI: 10.1017/CBO9780511819841. – URL: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511819841>.
6. Hobson J. M. The Eastern Origins of Western Civilisation. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – DOI: 10.1017/CBO9780511489013. – URL: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511489013>.
7. Tu Wei-ming. Confucian Thought: Selfhood as Creative Transformation. – Albany: State University of New York Press, 1985. – P. 62–70. – URL: <https://books.google.com/books?id=iH06P5mpwxsC>.
8. Chakrabarty D. Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference. – New ed. – Princeton: Princeton University Press, 2008. – P. 13–33. – URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt7rsx9>.